

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційну роботу Енверова Рустема Ріфатовича на тему: «РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В ПРОЦЕСІ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ», подану на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини

I. Актуальність теми дослідження

Розвиток сучасної світової економіки характеризується посиленням міжнародної конкуренції, розвитком науково-технічної кооперації та активізацією технологічного обміну, що зумовлює поглиблення процесів інтернаціоналізації та інтеграції національних економік у систему міжнародного поділу праці. На цій основі відбувається формування регіональних інтеграційних об'єднань та створення інституціонального середовища, сприятливого для розвитку національної конкурентоспроможності й поліпшення економіко-політичних позицій країн-учасниць у глобальному економічному просторі.

Особливе значення для сталого розвитку економіки України має оптимізація інтеграційної стратегії держави з метою найбільш повного використання конкурентних переваг з урахуванням вимог сучасного етапу глобалізації, необхідності вирішення соціальних, економічних, політичних проблем та активізації участі в міжнародному співробітництві у різноманітних сферах. Важливе місце у цьому процесі посідає участь України в ОЧЕС, оскільки Чорноморський регіон є потенційно об'ємним ринком, який має значні природні ресурси, науково-технічний потенціал та може стати ключовим місцем торгівлі між Європою, Близьким Сходом і Азією. Саме ці геоekonomічні чинники в умовах загострення політичних протиріч та жорстких торговельних обмежень у відносинах Російської Федерації з Україною обумовлюють актуальність регіональної співпраці нашої країни з Туреччиною. Збільшення обсягів зовнішньої торгівлі України з цією країною дозволить певною мірою зменшити втрати вітчизняних експортерів внаслідок обмеження російських ринків, а також

сприятиме розвитку транзитного потенціалу та вирішенню тактичних задач щодо створення транспортних коридорів і спільних підприємств у цій сфері.

У дослідженнях вітчизняних вчених аналізуються тенденції інтеграційних процесів, особливості регіоналізації сучасного світогосподарського простору, прогнозуються перспективи розвитку конкретних інтеграційних об'єднань, зокрема ОЧЕС. При цьому недостатньо уваги приділяється розвитку двосторонніх економічних відносин, удосконаленню моделі взаємодії існуючих інституційних механізмів для посилення інтеграційних процесів, забезпечення економічної безпеки і зниження рівня економічної залежності в регіоні.

Низький рівень інституціонального забезпечення співробітництва, недостатня ефективність створених організаційних структур і спеціалізованих інститутів в умовах асиметрії зовнішньої торгівлі та неоднорідності різних сфер економічної діяльності обумовлюють необхідність поглибленого дослідження і наукового обґрунтування пріоритетних напрямів співробітництва України з Турецькою Республікою. Отже, тема дисертаційної роботи Енверова Р.Р. «Розвиток українсько-турецьких економічних відносин в процесі регіональної інтеграції» є своєчасною і актуальною.

II. Основні наукові положення, висновки і рекомендації, що сформульовані у дисертації, їх новизна, рівень обґрунтованості

Обґрунтованість отриманих дисертантом висновків та рекомендацій забезпечується опрацюванням достатньої кількості літературних джерел (251 позиція), використанням значної кількості теоретико-методичних розробок, а також широкого масиву офіційної статистичної звітності, що стосуються розвитку інституційного базису та оцінки рівня ефективності співпраці України з Турецькою Республікою, визначальних тенденцій, динамічних характеристик та проблем активізації українсько-турецького економічного співробітництва.

Сформульована мета та поставлені завдання повністю реалізовані в процесі дослідження, результати якого відображені у роботі, а також в узагальненому вигляді сформульовані у висновках до кожного з розділів (с. 63-65, 117-119, 172-

175) та у загальних висновках дисертації, що виносяться на захист (с. 176-180 рукопису дисертації та с. 13-16 автореферату).

Ознайомлення зі змістом дисертаційної роботи та автореферату, основними науковими працями дисертанта дозволяє визначити найбільш значущі теоретико-методичні положення та прикладні висновки і рекомендації автора, які характеризуються науковою новизною, відображають його науковий внесок у розв'язання важливої проблеми наукового обґрунтування теоретико-методичних засад та прикладних рекомендацій та засобів реалізації стратегічних пріоритетів українсько-турецьких економічних відносин у процесі регіональної інтеграції.

Найвагомішими науково новими результатами, що були отримані особисто дисертантом, є такі:

1. Обґрунтування доцільності стратегічного партнерства України з Турецькою Республікою на основі моделі структурної інтеграції, для реалізації якої розроблені пріоритети гармонізованих стратегій національного розвитку з урахуванням міжнародної спеціалізації та євроінтеграційного вибору країн-партнерів; засоби і форми поглиблення секторального співробітництва, спрямовані на мінімізацію трансакційних витрат безпеки зовнішньоторговельної, енергетичної, екологічної політики; напрями модернізації організаційно-інституційного базису економіки відповідно до Спільного доробку ЄС (с. 148-151, 160-165 дисертації та с. 12-13 автореферату).

2. Дисертантом удосконалено теоретико-методичні основи обґрунтування доцільності, стратегічних пріоритетів та ефектів розвитку українсько-турецьких економічних відносин, що дозволило сформулювати цілісну та логічно побудовану систему методів дослідження двостороннього співробітництва, яка враховує його інерційність, переваги регіональної інтеграції, цільову орієнтацію на досягнення інтегрального ефекту та дотримання критеріїв безпеки (с. 7 автореферату, с. 46-62 дисертації). Застосування цієї методики забезпечило проведення дисертантом комплексної оцінки стану українсько-турецьких економічних відносин та виявити низку їх особливостей, серед яких найважливішими є: подібність зовнішньої торгівлі України та Турецької Республіки (с. 107 дисертації), істотний вплив міжкраїнного зовнішньоторговельного обороту на економічне зростання в Україні та Турецькій

Республіці (с. 112 дисертації), недостатній рівень попиту на вітчизняну продукцію в Турецькій Республіці внаслідок активізації процесів імпортозаміщення в країні та низької конкурентоспроможності української продукції (с. 113 дисертації).

3. Ґрунтовне дослідження українсько-турецьких економічних відносин, зокрема результати групування країн за показниками соціально-економічного розвитку, двокрокового багатofакторного регресійного аналізу (із використанням виробничої функції Кобба-Дугласа) (с. 111-113 дисертації, с. 9-10 автореферату) та SWOT-аналізу потенціалу розвитку зовнішньої торгівлі України та Турецької Республіки (с. 114 дисертації), дозволили дисертанту удосконалити теоретико-прикладні аспекти стратегічного програмування двостороннього партнерства і розвитку в економічному просторі Чорноморського басейну інституційно подібних країн, що не належать до глобальних «інтеграційних полів». З цієї точки зору цінними є рекомендації автора щодо гармонійної реалізації спільних інтересів та соціально-економічних передумов розвитку України і Туреччини в межах моделі структурної інтеграції, а саме розвиток інноваційних виробничих мереж, науково-технологічних кластерів, транчорноморської логістичної мережі та створення двосторонньої міжурядової агенції з гарантування інвестицій в рамках преференційного режиму інвестиційної діяльності (с. 10 автореферату, с. 115-116 дисертації).

4. На основі узагальнення теоретичних підходів до визначення поняття та сутнісних характеристик існуючих моделей стратегічного партнерства автором здійснено типологізацію відносин стратегічного партнерства та виокремлено його системні ознаки, які використовуються в якості критеріїв можливості чи доцільності міждержавної інтеграції (с. 41-42 дисертації). Відповідно, трактування поняття «стратегічного партнерства» розширене системними та структурними характеристиками (с. 6-7 автореферату), які покладено в основу розробленої автором матриці ознак визначення партнерів стратегічного рівня (с. 59-60 дисертації), що й дозволяє ідентифікувати двостороннє співробітництво власне як стратегічне.

5. Узагальнення характерних особливостей організаційно-інституційного базису розвитку ключових сфер економіки Турецької Республіки та України (с.

125-135 рукопису, с. 11 автореферату) стало підґрунтям концептуальних засад українсько-турецького економічного співробітництва: реалізація моделі структурної інтеграції, особливо в інституціональній сфері; побудова партнерських відносин з використанням досвіду спільних політик ЄС; дотримання в процесі двостороннього співробітництва критеріїв науково-технологічної, екологічної та економічної безпеки галузі, регіону і держави (с. 148-152 дисертації).

6. За результатами розрахунку та аналізу ключових соціально-економічних показників двосторонніх відносин згідно матриці стратегічного партнерства дисертантом проведено ранжування країн-партнерів України відповідно до їх впливу на систему зовнішньоекономічних зв'язків та окреслено коло держав, співпраця з якими є стратегічно важливою для нашої країни (с. 76-77 дисертації). Своєю чергою, це дозволило автору зробити висновок про недостатню торгово-економічну та інституційну диверсифікованість та несистемність зовнішньої політики України, що обумовлюють маржиналізацію позицій нашої країни в міжнародних відносинах. З метою послаблення зазначених негативних чинників у дисертації запропоновано пріоритетні напрями оптимізації українсько-турецьких відносин та відповідні інституційні інструменти їх реалізації (с. 12 автореферату).

Крім виділених автором дисертації елементів наукової новизни, важливе значення для формування пріоритетів і заходів для підвищення ефективності українсько-турецького співробітництва та активізації євроінтеграційного процесу України має реалізація просторово-структурної моделі триангулярного партнерства «Україна – Турецька Республіка – ЄС», першочерговим етапом якої визначено модернізацію інституційного базису відносин через приведення його у відповідність до Маастрихтських та Копенгагенських критеріїв, що забезпечить конвергенцію макросистем України і Турецької Республіки з Європейським Союзом (с. 148 дисертації).

Цінними для розробки заходів щодо поглиблення економічної інтеграції України з Турецькою Республікою в контексті зміцнення енергетичної безпеки є запропоновані автором напрями співробітництва в енергетичній сфері, зокрема створення стабільної енергологістичної системи, яка поєднує Чорноморсько-Каспійський та Близькосхідний регіони із Європою (с. 165 рукопису).

III. Теоретична цінність отриманих результатів роботи

Наукові положення і теоретичні висновки, отримані за результатами дослідження, які стосуються обґрунтування теоретико-методичних засад формування стратегічних пріоритетів та оцінки ефектів розвитку українсько-турецьких економічних відносин, утворюють теоретичну цінність роботи для подальших досліджень у сфері регіональної інтеграції України.

Дисертацію виконано відповідно до планів науково-дослідних робіт Національного інституту стратегічних досліджень в межах науково-дослідних тем «Модернізація зовнішньоекономічної політики України в умовах посткризового етапу глобалізації економіки», «Зовнішньоекономічна політика України в умовах гальмування розвитку світової економіки» і «Механізми та інструменти забезпечення збалансованого розвитку економіки регіонів України у посткризовий період».

IV. Практична значущість висновків та рекомендацій дослідження

Прикладне значення дисертаційної роботи полягає в обґрунтуванні стратегічних напрямів двостороннього партнерства і економічного розвитку України і Турецької Республіки та гармонізації їх спільних стратегій, окресленні напрямів поглиблення структурної інтеграції в ключових сферах та розробці інституціональних інструментів для реалізації спільних інтересів країн в межах українсько-турецького співробітництва.

Практичне значення авторських рекомендацій і підходів підтверджується їх апробацією на 12-ти науково-практичних конференціях та семінарах, а також їх використанням у роботі Запорізької торгово-промислової палати, Міжнародного центру сприяння розвитку бізнесу та інвестиційних проектів та у навчальному процесі Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

V. Повнота викладу результатів дослідження у наукових фахових виданнях

Основні положення та найважливіші результати дослідження достатньою мірою висвітлені у публікаціях загальним обсягом 8,9 друк. арк., у тому числі у 2-

х колективних монографіях (0,7 друк. арк.), 2 статтях у зарубіжних виданнях (2,4 друк. арк.), 11 статтях у фахових наукових виданнях (обсягом 4,1 друк. арк.), 8 публікаціях в інших виданнях (обсягом 1,4 друк. арк.). Автореферат повною мірою відображає зміст основних наукових здобутків і результатів дисертаційної роботи та оформлений згідно вимог до авторефератів дисертацій.

VI. Дискусійні положення та зауваження щодо змісту та оформлення дисертаційної роботи і автореферату

Незважаючи на вищенаведену позитивну оцінку дисертації, робота не позбавлена положень, які можуть слугувати підставою для дискусії, та окремих недоліків.

По-перше, обґрунтовуючи методологічні засади взаємозв'язку регіональної інтеграції та економічної безпеки держави в умовах глобалізації (підрозділ 1.1), дисертант ґрунтовно аналізує положення теорій глобалізації (с. 11-17 дисертації), міжнародних економічних відносин (с. 18-22 дисертації) і зовнішньої торгівлі (с. 22-25 дисертації) та окреслює актуальність дотримання критеріїв економічної безпеки в процесі міжнародного співробітництва держави (с. 27-28 дисертації). При цьому, на наш погляд, недостатньо уваги приділено системному аналізу категорії «економічна безпека держави», що дозволило б автору через встановлення взаємозв'язків між зовнішньоекономічною та іншими складовими економічної безпеки систематизувати не лише зовнішні, а й внутрішні загрози безпеці українсько-турецького співробітництва.

По-друге, в контексті першого зауваження бажано було б у теоретичному розділі дисертації сформулювати власне визначення поняття «безпека співробітництва», обґрунтувати його критеріальні характеристики та використати їх у підрозділі 2.3, який має назву «Оцінка рівня ефективності та безпеки українсько-турецьких економічних відносин». У цьому підрозділі дисертантом визначено рівень комплементарності торговельних відносин, інтенсивності, торгової спеціалізації, відносних переваг і внутрішньогалузевої торгівлі між країнами. Разом з тим, незважаючи на назву підрозділу, в ньому не подано результати розрахунку показників безпеки співробітництва та оцінки впливу

зовнішньої торгівлі на рівень економічної безпеки країн-партнерів (а в авторефераті це задекларовано – с. 2 в методах дослідження).

По-третє, в результаті SWOT-аналізу (с. 114 рукопису) дисертантом виділено чинники, що загрожують реалізації потенціалу розвитку зовнішньої торгівлі України і Турецької Республіки, перелік яких не є повним, оскільки при проведенні аналізу враховані лише окремі зовнішні загрози. Враховуючи, що потенціал зовнішньої торгівлі країни істотною мірою визначається й такими чинниками, як неефективна структура промислового виробництва, його висока енергомісткість, низька конкурентоспроможність продукції, несприятливий інвестиційний клімат, необхідно було б у дослідженні враховувати внутрішні загрози.

По-четверте, у підрозділі 1.3 автором пропонується методика визначення країни-партнера стратегічно важливого рівня за допомогою матриці стратегічного партнерства (таблиця 1.3, с. 59-61). Серед інших показників для оцінки рівня прояву ознак партнерства використовується коефіцієнт значимості показника кількості укладених міждержавних угод між двома країнами (с. 60), який розраховується як співвідношення загальної кількості укладених міждержавних угод між i -ою та j -ою країнами та загальної кількості укладених i -ою країною міждержавних угод. На нашу думку, застосування такого підходу дозволяє оцінити лише кількісні характеристики процесу інституціоналізації співробітництва. Проте, значна кількість укладених двосторонніх угод не завжди свідчить про високу результативність співпраці. З цієї точки зору доцільним видається використання якісних показників, наприклад, ефективність укладених угод або вартість реалізованих спільних проектів згідно укладених угод, що істотно підвищило б достовірність результатів дослідження.

Разом з цим, наведені вище зауваження не знижують загалом позитивної оцінки проведеного Енверовим Р.Р. дослідження.

VII. Відповідність дисертації вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника»

Вказані вище дискусійні положення та деякі похибки не заперечують загальної теоретичної і прикладної значущості роботи. Опонована дисертація за змістом відповідає темі, меті і окресленим завданням, відповідає пп. 9, 11 і 13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567. Робота відповідає паспорту спеціальності 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини. Дослідження є самостійною фаховою роботою, забезпечує розв’язання важливої наукової проблеми обґрунтування теоретико-методичних засад і прикладних положень щодо розвитку двосторонніх економічних відносин України з Турецькою Республікою у процесі регіональної інтеграції.

Автореферат відповідає змісту дисертації.

VIII. Загальний висновок

Актуальність обраної теми, наукова новизна, теоретична і практична значущість дисертаційної роботи Енверова Р.Р. «Розвиток українсько-турецьких економічних відносин в процесі регіональної інтеграції» дають підстави для висновку, що опонована дисертація є самостійним, завершеним науковим дослідженням, яке полягає в обґрунтуванні теоретико-методичних засад, стратегічних напрямів та інституціональних інструментів розвитку українсько-турецьких економічних відносин, містить елементи наукової новизни і відповідає вимогам, які пред’являються до кандидатських дисертацій, а її автор Енверов Рустем Ріфатович заслуговує присудження наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини.

Офіційний опонент:

д.е.н., професор, завідувач кафедри
міжнародних економічних відносин
Львівський національний
університет імені Івана Франка

І.М. Грабинський